

بسم الله الرحمن الرحيم

اخلاق از نظر امام غزالی رحمه الله عليه

نویسنده : عبدالصیر صهییب صدیقی

برگرفته شده : از کتاب اسلام و تکامل اثر داکتر شعیب احمد ملک¹.

بخش اول :

پرداختن به این عنوان از این جهت ضروری به نظر می رسد تا نشان داده شود که فهم امام غزالی از اخلاق در متن وحیانی دین مبین اسلام منحصر بفرد است.

همین تفرد است که اقتضای اهتمام هم تشریح و توضیح و هم نقد را دارا است.

باید به دقت به چهار چوب اخلاقی امام غزالی رحمه الله عليه نگاه کرد که خیر و شر اخلاقی یا خوبی و بدی اخلاقی چگونه فهم و توضیح داده شده است.

یا به عبارۀ دیگر مهم است دانسته شود اینکه تصورات امام غزالی رحمه الله عليه در رابطه با اخلاق چگونه بوده است.

این همه بحث بر این ابتناء دارد که خیر و شر اخلاقی یا خوبی و بدی اخلاقی در سیستم یا دستگاه فکری امام غزالی رحمه الله عليه چگونه به فهم می رسند و یا اینکه چه تعاریفی را بخود اختصاص میدهند.

قبل از اینکه به خیر و شر اخلاقی و یا خوبی و بدی اخلاقی در سیستم فکری امام غزالی رحمه الله عليه تمرکز کرد ، لازم به تذکر است بر ستون اصلی اخلاقی تفکر و دستگاه فکری امام غزالی رحمه الله عليه تمرکز شود که عبارت از است از اینکه « تعیین کننده حکم اخلاقی بر اساس فرمان الله تبارک و تعالی است »² یابه عبارۀ دیگر این وحی است که ماهیت اخلاقی انسان را مشخص می کند ، به این خصوصیت که امام غزالی رحمه الله عليه در نظریۀ اخلاقی مختص بخود غیر طبیعت گرایی Moral content non-nativistic را برجسته می سازد.

به همین اساس است که در تعبیر امام غزالی رحمه الله عليه از ماهیت اخلاقی انسان چنین وضاحت دارد که انسان با هیچ ایدۀ ذاتی و مادر زاد اخلاقی تولد نمی شود.

تعریف خیر یا خوبی نزد امام غزالی رحمه الله عليه در سه نوع یا کتگوری تنظیم شده است .

¹ ISLAM AND EVOLUTION

AL-GHAZALI AND THE MODERN EVOLUTIONARY PARADIGM

Shoaib Ahmed Malik

² Malik, Shoaib Ahmed. 2021. "Al-Ghazali's Divine Command Theory — Biting the Bullet." Journal of Religious Ethics, revised and resubmitted.

دو نوع اول بر اساس غایت مندی یا teleology توضیح داده شده است.³

در یک تعبیر دیگر خوبی و خوب بودن در دو نوع یا کتگوری بر هدف نهائی یا end purpose ابتناء دارد.

خوبی نزد امام غزالی رحمه الله علیه در سه نوع و یا کتگوری عبارتند از:

➤ اول ، خوبی نوع اول :خوبی یا خوب بودن در نوع اول عبارت از عملی است که در رابطه با مقصد و غایت شخص مطرح است بطور مثال کار کارگر در آزای دریافت معاوضه ، یک خوبی است.

بر اساس نظریه اخلاقی امام غزالی رحمه الله علیه در این صورت تعیین کننده هدف خارجی و بیرونی نیز می تواند تبارز داشته باشد.

در نهایت دریافته می شود که طبق نظریه اخلاقی امام غزالی رحمه الله علیه اخلاق در نوع اول یا نخست رابطه ئی و نسبی relational and relative است.

توضیح رابطه ای و نسبی بودن اخلاق در دستگاه فکری امام غزالی رحمه الله علیه چنین است که یک عمل در انطباق با هدف شخصی خوب و در عدم انطباق با هدف شخص دیگر بد محسوب می گردد، به این مفهوم انطباق و عدم انطباق یک امر نسبی در اخلاق بر اساس منظومه فکری امام غزالی رحمه الله علیه است.

این هم واضح است که یک عمل در وضعیت و شرایط گوناگون در تنوع اهداف از یک جهت در رابطه با شخصی خوب باشد و یا بد محسوب گردد.

➤ دوم ، خوبی نوع دوم :. خوبی یا خیر در نوع دوم نزد امام غزالی رحمه الله علیه در مشابهت با نوع اول یا نخست فهم می شود ، با این خصوصیت که اهداف آن پس از مرگ یا آخرت و رستاخیز مطرح است.

در یک تمایز دیگر، نوع دوم خوبی یا خیر از نظر امام غزالی رحمه الله علیه بر وحی و تعلیمات وحیانی ابتناء دارد ، در حالیکه تعیین کننده خیر و خوبی در نوع اول یا نخست بر عقل ابتناء دارد.

با در نظر داشت مشیئت الهی در دستگاه فکری امام غزالی رحمه الله علیه ، امام غزالی رحمه الله علیه توجیه می کند که خوبی و خیر در نوع اول یا نخست چگونه بوجود می آید.

به هر ترتیب باید چیزی باشد که مردم بر اساس آن قبل از خود عمل ، فکر کنند که یک عمل خوب است یا بد.

³ Al-Ghazali, Abu Hamid. 2013. Moderation in Belief. trans. by Aladdin M. Yaqub. Chicago, IL: The University of Chicago Press.

این به این مفهوم است که انسان ظرفیت اخلاقی دارد و در این ظرفیت اخلاقی باید معیار های خوبی و بدی وجود داشته باشد و این همان چیزی است که تافته جدا بافته از بافت اخلاقی، اخلاق در دستگاه فکری امام غزالی رحمه الله علیه است که در نقد تفکر اخلاقی امام غزالی رحمه الله علیه در بخش دوم این عنوان به آن پرداخته می شود. امام غزالی رحمه الله علیه جهت توضیح نظریه اخلاقی اش به روانشناسی انسان تمسک می جوید و بر روانشناسی انسان تمرکز می کند.

سه مورد یا نکته در مطالعه روانشناسانه امام غزالی رحمه الله علیه مهم و شایان ذکر است.

الف - اولاً امام غزالی رحمه الله علیه به این باورمند است که ساختار دانش دارای دو جزء است یعنی اینکه در دستگاه فکری امام غزالی رحمه الله علیه به فهم دو نوع دانش می رسیم که حسب ذیل می توان از آن ذکر کرد:⁴

❖ ۱ - دانش یا علم پیشینی *a priori Knowledge or self-evident* یا اصول بدیهی در روح مثال بارز آن قانون عدم تناقض است.

❖ ۲ - دانش یا علم اکتسابی *acquired Knowledge or a posteriori* است.

ب - دوم اینکه نزد امام غزالی رحمه الله علیه اصول اخلاقی در نوع خود به صورت اکتسابی برجستگی دارد یعنی او معتقد است که اصول اخلاقی بدیهی *axiomatic* یا دانش پیشین نیست یعنی اینکه اکتسابی یا *acquired Knowledge or a posteriori* است.⁵

بر این اساس وقتی اصول اخلاقی بدیهی نیست و اکتسابی است، در دستگاه فکری امام غزالی رحمه الله علیه این استنتاج برجسته می شود که:

❖ انسان با هیچ ایده ذاتی و مادر زاد اخلاقی تولد نمی شود.

مفهوم این آموزه این است که انسان از بدو تولد اخلاقی نیست و اخلاق در تاریخ زندگی انسان تبارز می کند و برجسته می گردد.

ج - سوم اینکه، با در نظر داشت دستگاه فکری امام غزالی رحمه الله علیه چنین فهم شده است که اصول اخلاقی اکتسابی است و لازمه این نظریه اینکه اصول اخلاقی اکتسابی است، فهم خوبی و بدی بر دو نوع تجربه انسانی ابتناء دارد که هر دو تجربه با وجود تفاوت در یک بافت واحد قرار دارند که عبارتند از:

❖ تجربه اولی که بر ایده های جهان شمولی یا *universalisation* ابتناء دارد.⁶

⁴ Umaruddin, M. 2010. The Ethical Philosophy of al-Ghazali. New Delhi: Adam Publishers and Distributors.

⁵ Griffel, Frank. 2012. "Al-Ghazali's Use of 'Original Human Disposition' (Fitra) and Its Background in the Teachings of al-Farabi and Avicenna." The Muslim World, 102(1): 1-32

⁶ Hourani, George F. 1985. Reason and Tradition in Islamic Ethics. Cambridge: Cambridge University Press.

❖ تجربه دومی بر تمایلات و گرایش ها predilections ابتناء دارد.

یک شخص به دلیل تکرار های مستمر نشئت گرفته از تلقین های اجتماعی بر اساس دستورالعمل های فرهنگی و دینی ، مشاهدات شخصی و تجارب تعامل با افراد اجتماع ، می تواند عادت کند که یک عمل خاص خوب است یا بد.

در یک استنتاج دیگر بر اساس چهارچوکات اخلاقی امام غزالی رحمه الله علیه ، قابل ذکر است که چیزی به عنوان اخلاق عینی یا جهانی وجود ندارد و از این استنتاج به فهم این مفهوم می رسیم که بطور ذاتی و مطلق خوب یا بد نیست.

دلایلی را که در این راستا امام غزالی رحمه الله علیه ارائه داده عبارتند از :

❖ اخلاق از اثبات جهانی بودن در معرفی خوب و بد ذاتی و مطلق ناتوان است.

آنچه که انسان در نهایت به عنوان قوانین جهانی یا جهان شمول فکر می کند ، در واقع استقراء inductions های ناقص و نا تکمیل هستند.

اشتباه کار در این است که در نظر گرفتن مثال ها و نمونه ها واحد های هستی شناختی اخلاقی moral ontological units به عنوان قوانین جهانشول اخلاقی فهم شده است.

امام غزالی رحمه الله علیه امر مطلق categorical imperative را که در فلسفه اخلاق ایمانوئل کانت ذکر بلیغ دارد، رد می کند و به همین دلیل است بین نوع اول و دوم اخلاق تضاد واقع می شود.⁷

❖ امام غزالی رحمه الله علیه به این معتقد است که اخلاق غیر قابل انکار نیست.

از دیدگاه اخلاقی امام غزالی علیه الرحمه قابل دریافت است اینکه اخلاق تا حدی زیاد به شرایط اجتماعی ، خلق و خوی شخصی پرورده شده و پرداخته شده از بیرون ابتناء دارد و از این جهت ذهنی subjective است و می تواند که از یک جامعه تا جامعه دیگر متغییر و متفاوت باشد. بطور مثال اگر شخصی به دور از بستر جامعه زندگی کند ، درک و فهم او از خوب و بد قدری مختلف و متفاوت خواهد بود و ممکن است برخی از مواضع را اخلاقی نداد.

➤ خوبی نوع سوم ، عمل و فعل خدا هرچه که باشد خوب است.

در سیستم فکری امام غزالی رحمه الله علیه ، خدا هستی نامحدود است که هیچ نقصی ندارد.

خدا نیازمند چیزی نیست و بنابراین او هیچ احتیاج و هدفی ندارد.

خدا کار ها را بدون هدف انجام میدهد و برای انجام کار ها به دلیل احتیاج ندارد.

⁷ Abdullah, M. Amin. 1992. The Idea of Universality of Ethical Norms in Ghazali and Kant. Ankara: Turkiye Diyanet Vakf

خدا حاکم است و از نظر هستی شناختی مستقل است
هیچ عواقب نا مطلوب برای اعمال او در انتظار او نیست.
در پایان این بخش لازم است تا ذکر مختصری در رابطه با خطوط کلی موضعگیری
اشاعره در مورد اخلاق داشته باشیم.

- ❖ انسان قبل از وحی از نظر اخلاقی به هیچ چیز پابند نیست.
- ❖ خارج از احکام وحی هیچ شاخص اخلاقی قابل اعتماد و عینی وجود ندارد.
- ❖ هم ویژه گی های روانی انسان و هم ویژه گی های ذاتی اعمال تعیین کننده جایگاه اخلاقی انسان نیستند.
- ❖ در غایت شناسی اخلاقی ریشه خیر و خوبی در هدف است